

Over de referentiële waarde van
Juffrouw Lina (1888) van M. Emants,
van *Chateaubriand* (1908) van E. Masoin en
van de gevalsstudies van J.M. Charcot.
Een glijdende schaal van "zuivere" literatuur
naar "zuivere" wetenschap?

door

Elke VAN NIEUWENHUYZE

Abstract

The aim of this article is to trace the referential value of *Juffrouw Lina* (1888) as part of its narrative organisation by means of the narrativist historical theory of Frank Ankersmit. This starting point demands a confrontation of this naturalist novel by Marcellus Emants with the contemporary medical biography of the French writer and politician Chateaubriand by the Belgian physician Ernest Masoin on the one hand and with some case studies of hysterics by the famous French doctor Jean-Martin Charcot on the other hand. It will be argued that the narrativity of the novel plays a key-role in the construction of its referential value on various levels.

DRIE AUTEURS EN HET NEGENTIENDE-EEUWSE "DEGENERATIE- EN PATHOLOGIEDEBAT"

De teksten *Juffrouw Lina* (1888) van Marcellus Emants, een naturalistische roman, *Chateaubriand. Sa vie et son caractère. Essai médical et littéraire* (1908), waarin de Belgische arts Ernest Masoin vertelt over het leven en de persoonlijkheid van de bekende Franse schrijver en politicus François-René de Chateaubriand, en de wetenschappelijke gevalsstudies uit *Leçons sur les maladies du système nerveux faites à la Salpêtrière* (1872-1887) en *Leçons du Mardi à la Salpêtrière: policliniques* (1888-1889) van Jean-Martin Charcot hebben drie belangrijke zaken gemeen.¹ Ten eerste zijn het alle drie teksten die ontstaan zijn

¹ Jean-Martin Charcot, *Leçons sur les maladies du système nerveux faites à la Salpêtrière*, Paris 1872-1887 en *Leçons du Mardi à la Salpêtrière: policliniques*, Paris 1888-1889.

tussen 1870 en 1910, de periode waarin het brede Europese naturalisme door Yves Chevrel in de seminale studie *Le naturalisme: étude d'un mouvement littéraire international* wordt gesitueerd.² Deze teksten zijn met andere woorden ontstaan in dezelfde cultuurhistorische context, een context die sterk gekenmerkt wordt door wat we het “degeneratie- en pathologiedebat” zouden kunnen noemen. Twee studies hebben de reconstructie van dit debat in de Nederlanden in sterke mate bepaald: *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* en *Degeneratie in België (1860-1940). Een geschiedenis van ideeën en praktijken*.³ Hierin kunnen we lezen dat het Morel was die de term *degeneratie* introduceerde.⁴ Ook Draaisma wijst op de introductie van de term door Morel om er het proces van “de toenemende ontaarding van de geestvermogens in opeenvolgende geslachten” mee aan te duiden.⁵ Verder verklaart Draaisma:

Volgens zijn theorie konden verworven stoornissen, zoals depressie of alcoholisme, doorgegeven worden aan de volgende generatie, waar ze zich in versterkte mate zouden laten gelden. Dit onomkeerbare en progressieve proces van ontaarding zou binnen drie of vier generaties via steeds ernstiger psychosen uitkomen bij de volslagen idioot – die niet in staat is zich voort te planten en zo het degeneratieproces afsluit. Later kreeg degeneratie vooral de betekenis van een *syndroom*, een ziektebeeld dat verwees naar de geesteszwakte van een erfelijk belaste. Dit syndroom kon zich uitdrukken in een verscheidenheid van symptomen, zoals achtergebleven verstandelijke vermogens, histerie en epilepsie. Ook misdaad en andere verschijnselen met een zekere maatschappelijke zichtbaarheid, zoals de toename van alcoholisme en prostitutie werden met degeneratie in verband gebracht.⁶

Er is dus het terrein van de sociale pathologie enerzijds, waar de wetenschappers de ziekte van de natie en de verzwakking van het ras beklemtonen, en de individuele pathologie anderzijds, die zich bezighoudt met specifieke abnormaliteiten van individuen. Degeneratie is echter een belangrijke link tussen beide domeinen: ze is de oorzaak van de

² Yves Chevrel, *Le naturalisme: étude d'un mouvement littéraire international*, Paris 1993 [1882], p. 32.

³ Liesbet Nys, Henk de Smaele, Jo Tollebeek en Kaat Wils (eds.), *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914*, Groningen 2002 en Jo Tollebeek, Geert Vanpaemel en Kaat Wils (eds.), *Degeneratie in België (1860-1940). Een geschiedenis van ideeën en praktijken*, Leuven 2003.

⁴ Jo Tollebeek, “De stethoscoop van de historicus. Geschiedenis, cultuurkritiek en pathologie”, in *Degeneratie in België (1860-1940)*, p. 165.

⁵ Douwe Draaisma, *Ontregelde geesten*, Groningen 2006, p. 119.

⁶ Douwe Draaisma, *Ontregelde geesten*, p. 119.

collectieve pathologie maar ze kan ook individuele pathologieën tot haar symptomen rekenen. In de teksten die in deze bijdrage onder de loep worden genomen, staat de individuele pathologie centraal. Hysterie, insania moralis, epilepsie en neurasthenie zijn slechts enkele voorbeelden uit dit negentiende-eeuwse “degeneratie- en pathologiedebat”.

Ten tweede hebben de roman van Emants, het essay van Masoin en de gevalsstudies van Charcot de intentie om de werkelijkheid weer te geven zoals ze is. In zijn studie *In het spoor van Emile Zola. De narratologische code(s) van het Europese naturalisme* heeft Pieter Borghart overtuigend aangetoond dat het zinvol is om de volgende opvatting, ontwikkeld door Emile Zola in zijn gematigde theoretische geschriften *Le naturalisme au théâtre* (1879) en *Du roman* (1878-1890), als tertium comparationis van het Europese naturalisme aan te wenden: literaire teksten, “les documents vrais”, dienen een “wetenschappelijke”, dat wil zeggen zo exact en zo objectief mogelijke beschrijving te geven van welk aspect dan ook van de contemporaine werkelijkheid.⁷ Ook de Vlaamse en Nederlandse naturalistische teksten drukken een mimetische poëtica uit: de inhoud van de werken claimt werkelijkheidswaarde. De andere teksten zijn geschreven door twee dokters: de Belgische arts Masoin en de bekende Franse arts Charcot. Ook zij hebben per definitie de intentie om de werkelijkheid weer te geven.

Ten derde presenteren alle genoemde teksten een ziektegeschiedenis van een pathologische figuur. Dit artikel wil dan ook in het bijzonder dit deel van de werkelijkheid anno 1870-1910 belichten: de verwerking van een individuele pathologie.

Het is nodig wat dieper in te gaan op deze teksten, meer bepaald op hun pathologische figuren. *Juffrouw Lina* vertelt het verhaal van een vrouw die eerst als keukenmeid in de stad heeft gewerkt en daar een zekere reputatie als kokkin heeft genoten. De lezer komt met haar in aanraking als zij al geen keukenmeid meer is, maar sinds een paar jaar de tweede vrouw van de melk-boterboer Jan Prank. Lina is een plichtsgetrouwe godsdienstige, die zelf overtuigd is van haar goede hart, haar ijver en toewijding en haar kunde. Haar dochter, Maria, is het onechtelijke kind van haar halfbroer, met wie Lina een verhouding heeft gehad zonder te weten dat hij de zoon was van haar vader. Die ontdekking heeft haar zo diep geschokt dat zij niet meer met hem wilde

⁷ Pieter Borghart, *In het spoor van Emile Zola. De narratologische code(s) van het Europese naturalisme*, Gent 2006, p. 20.

trouwen en bovendien haar familie in de steek liet om zelf in het onderhoud van haar en haar kind te voorzien. Die psychische schok komt Lina te boven door haar werk, haar opofferingen, alle pogingen tot boetedoening. Met haar beperkte intellectuele vermogens, haar geloof in God, hervindt zij een evenwicht in haar onderdanigheid. Haar dochter, die tot een knap meisje is opgegroeid, blijft bij mevrouw Van der Wal achter als kamermeisje. Lina, die zich heel wat van het leven op het land had voorgesteld, wordt vrij vlug door het plattelandsleven ontgoocheld. Met die eigenaardige vermenging van hoogmoed en nederigheid beseft ze dat zij Prank is tegengevallen en dat zij niet de waarde heeft die hij in haar zag. Daardoor brokkelt de beschermende laag die zich over haar inferioriteitscomplex en haar schuld bewustzijn heeft gevormd, langzaam maar zeker af. Haar nerveuze aanleg ontwikkelt zich tot een pathologische neurose, die tot explosie komt wanneer haar vroegere mevrouw, van wie Prank zijn land pacht, op de boerderij de bruiloft van haar zoon laat vieren. Bij die gelegenheid wordt het de lezers duidelijk dat mevrouw Van der Wal en de andere deftige dames van haar gezelschap in het Frans voortdurend de spot drijven met Lina's hovaardigheid. Lina op haar beurt verneemt uit de mond van haar dochter dat ook zij een onechtelijk kind verwacht, nog wel van de bruidegom, en dat Maria, die aan ontreddering ten prooi is, aan zelfmoord denkt. Lina raakt hierdoor in grote paniek en verliest volkomen haar geestelijk evenwicht. In gesprekken met Prank oppert ze plannen om de situatie te redden, maar die zijn zo grotesk dat zij op een volslagen mislukking en ten slotte op een geestelijke ineenstorting uitlopen. Het verhaal eindigt gewelddadig: moeder en dochter begeven zich in wanhoop naar de spoorrails, en terwijl Lina nog probeert tegen te stribbelen, sleurt haar dochter haar mee voor de aanstormende trein.

De studie van Ernest Masoin handelt over het leven en het karakter van de schrijver en politicus Chateaubriand (1768-1848). In de eerder vernoemde studie *Degeneratie in België* heeft Raf de Bont het in zijn bijdrage over genialiteit en degeneratie over deze hoogleraar fysiologie en psychiatrie in Leuven en over zijn tekst *Chateaubriand*:

Als lid van de meer traditionele stroming binnen de Leuvense medische faculteit – die weinig interesse had voor experimenteel onderzoek maar des te meer voor welsprekendheid – vond Masoin het niet nodig om pathografieën op rechtstreekse observatie te baseren. Hij richtte zich in zijn medische biografieën op grootheden die reeds lange tijd overleden waren, zoals Johanna de Waanzinnige of François-René de Chateaubriand, waardoor zijn onderzoek eerder bij de geschiedschrijving dan bij de geneeskunde aansloot. Masoins doel was, met behulp van een blik in het intieme leven van grote figuren, de fysiologische en

pathologische component van historische gebeurtenissen te ontrafelen. [...] Hijzelf achtte het ten zeerste betreurenswaardig om op basis van één of enkele afwijkingen een briljante reputatie onderuit te halen. In zijn onderzoek over Chateaubriand toonde hij zich dus ruimhartig. Ondanks de door Masoin gediagnosticeerde hallucinaties, melancholie, erotomanie, ongebreidelde ijdelheid en zelfmoordneigingen werd de schrijver niet als 'gedegeneerd' beschouwd. Een genie mocht dan zijn impulsieve kracht aan een gedeeltelijke neurose ontnemen, voor Masoin betekende dit niet dat grote figuren ziekelijk waren.⁸

Deze tekst is bijzonder omdat hij is geschreven als een tussenvorm, een tekst die valt tussen het genre van de literaire tekst enerzijds en het genre van de medische tekst anderzijds. Masoin verklaart immers zelf :

[...] je m'efforçai de pénétrer le caractère de cet homme si pompeux et si pitoyable, et j'en vins ainsi, par des degrés insensibles, à essayer l'opération que parfois la science médicale entreprend, avec les ressources dont elle dispose: analyser un homme au point de vue mental, scruter et fixer sa personnalité intellectuelle et morale, autant qu'il est possible de résoudre ce problème délicat.⁹

Verder is het, zoals de ondertitel aankondigt, ook een "essai littéraire" want:

La seconde partie sera consacrée à l'étude spéciale de diverses particularités saillantes qui réclament certains développements. Ainsi nous aurons fait, ou du moins essayé, une étude d'anatomie morale, suivant l'expression pittoresque inventée par je ne sais quel auteur moderne.¹⁰

Charcot, tot slot, was een Franse arts die wordt beschouwd als een van de grondleggers van de neurologie. Hij was gespecialiseerd in de pathologie van het zenuwstelsel en in 1882 werd speciaal voor Charcot de eerste leerstoel voor ziekten aan het zenuwstelsel ingesteld aan het Parijse Hôpital de la Salpêtrière. Veel van de lessen die hij daar gaf, zijn verzameld in *Leçons sur les maladies du système nerveux faites à la Salpêtrière* (1872-1887) en *Leçons du Mardi à la Salpêtrière: policliniques* (1888-1889). Ze bevatten talrijke gevalsstudies, onder andere over hysterici, die zeer breed bekend zijn en waarin Charcot volgens de typisch negentiende-eeuwse manier te werk gaat: sterk observeren is de

⁸ Raf de Bont, "Onbeschaamde geleerden hebben zijn naaktheid betast'. Genialiteit, waanzin en degeneratie omtreeks 1900", in *Degeneratie in België (1860-1940)*, p. 130-131.

⁹ Ernest Masoin, *Chateaubriand, sa vie et son caractère. Essai médical et littéraire*, Bruxelles 1908, p. 3-4.

¹⁰ Ernest Masoin, *Chateaubriand, sa vie et son caractère. Essai médical et littéraire*, p. 4-5.

prominente opdracht, maar dan wel gecombineerd met het continue toetsen van inventieve en gevarieerde hypothesen.¹¹ Het feit dat er in deze ziektegeschiedenissen naast de observatie van de patiënt ook aandacht gaat naar de zorg en behandeling en de beleving van de patiënt, zorgt ervoor dat er mensen van vlees en bloed opstaan uit het papier. Draaisma stelt dat het de fascinatie voor geestelijke ontregeling was die ook voor een naturalist als Guy de Maupassant de reden was om zijn lessen bij te wonen en om daar in zijn werk expressie aan te geven.¹² De naturalistische schrijver zet zich immers in de positie van een dokter die observeert en de sociale en individuele ziekte bestudeert. Ook van de Nederlandse schrijver en arts, Frederik van Eeden, die onder andere het naturalistische *Van de koele meren des doods* (1900) op zijn naam heeft staan, is bekend dat hij de colleges van Charcot over hysterie bijgewoond heeft en erdoor geboeid was.

OVER DE PRIMAIRE REFERENTIËLE WAARDE OF REFERENTIALITEIT

De bedoeling van mijn betoog is om de referentiële waarde van naturalistische romans in de Nederlanden als onderdeel van hun retoriek te beschouwen. Mijn centrale vraag is met andere woorden hoe deze teksten hun mimetische poëtica in de praktijk trachten om te zetten en op grond van welke narratieve en retorische strategieën we deze teksten lezen als historische bronnen. Hiervoor is het nodig om de naturalistische roman van Emants te confronteren met een corpus van wetenschappelijke studies. De manier waarop ik de referentiële waarde van *Juffrouw Lina* wil traceren, is immers geïnspireerd door de narrativistische geschiedtheorie. De narrativistische geschiedtheorie, die in de tweede helft van de twintigste eeuw opgeld doet, poneert dat verhalende representaties van zaken uit het verleden niet alleen bepaald zijn door dat verleden zelf, maar ook door de manier waarop die verhalen zijn geconstrueerd. Een van de belangrijkste pleitbezorgers van het narrativisme, Frank Ankersmit, verwoordt het als volgt:

Voor de oudere paradigmata was de historische tekst, de taal van de historicus het gehoorzaam en gewillig instrument waarvan hij zich bediende om het verleden weer te geven; voor de narrativisten is daarentegen de historische tekst een niet minder geheimzinnig object als het verleden zelf. Tekstuele hoedanigheden als 'focalisatie' (vanuit welk

¹¹ Douwe Draaisma, *Ontregelde geesten*, p. 278.

¹² Douwe Draaisma, *Ontregelde geesten*, p. 276.

standpunt is de tekst geschreven?), afstand, narratieve stem, narratieve ordening, reële tijd versus genarrativiseerde tijd, enz. bleken niet minder bepalend voor wat in de historische tekst gezegd wordt (en vooral ook, voor wat daar überhaupt wel en niet in gezegd *kan* worden) dan het verleden zelf. Of hij zich dat realiseert of niet, wanneer de historicus een historische tekst schrijft, neemt hij een aantal quasi-literaire beslissingen die van het grootste belang zijn voor de uiteindelijke vorm van zijn verhaal over het verleden. Het is de taak van de narrativistische geschiedfilosoof om de wereld van deze quasi-literaire beslissingen in kaart te brengen en te tonen in welke mate zij verantwoordelijk zijn voor de geschiedkundige beeldvorming.¹³

De theorie van Ankersmit over de referentiële waarde van historische representaties en de rol die narratieve strategieën daarin spelen, dient als inspiratie voor de aanpak van de centrale vraag van deze bijdrage. In *Narrative logic. A semantic analysis of the historian's language* (1983) lezen we dat slechts een bepaald deel van de representatie rechtstreeks verwijst naar de realiteit.¹⁴ Het gaat om de zogenaamde "factual statements". Deze feitelijke beweringen zijn letterlijke beweringen en niet onderhevig aan narratieve strategieën. Ze brengen enkel een cognitieve inhoud over, ze gaan slechts puur beschrijven. De feitelijke beweringen kunnen we pas te weten komen door ze te confronteren met de feitelijke beweringen van zoveel mogelijk andere thematisch analoge representaties. Tenminste, dit verdedigt Ankersmit in *De spiegel van het verleden. Exploraties I: geschiedtheorie* en *De macht van representatie. Exploraties II: cultuurfilosofie en esthetica*.¹⁵ Eenvoudig gezegd komt het hierop neer: de pure referentiële waarde in *Juffrouw Lina* zit in de grootste gemene deler van de feitelijke beweringen uit deze tekst én uit de andere hier besproken teksten. Idealiter zouden deze representaties ook moeten worden geconfronteerd met nog een heleboel andere teksten, maar dit valt buiten het bestek van dit artikel. Op grond hiervan kan in ieder geval reeds worden geconcludeerd dat *Juffrouw Lina* pri-

¹³ Franklin Rudolf Ankersmit, *De navel van de geschiedenis. Over interpretatie, representatie en historische realiteit*, Groningen 1990, p. 24.

¹⁴ Franklin Rudolf Ankersmit, *Narrative logic. A semantic analysis of the historian's language*, The Hague 1983. In dit artikel presenteer ik mijn samenvatting van Ankersmits kernideeën over de historische representatie. Aangezien die ideeën door de hele studie heen worden ontwikkeld en herhaaldelijk worden uitgelegd, is het zinvol om hier te verwijzen naar het werk in zijn geheel.

¹⁵ Franklin Rudolf Ankersmit, *De spiegel van het verleden. Exploraties I: geschiedtheorie*, Kampen 1996, p. 15-25 en *De macht van representatie. Exploraties II: cultuurfilosofie en esthetica*, Kampen 1996, p. 80-81.

maire referentiële waarde inzake de verwerking van een individuele pathologie bevat. Ik noem die primaire referentiële waarde voortaan referentialiteit of historiciteit. De feitelijke beweringen die hier ter sprake zullen komen, zijn echter wel afgeleid van de oorspronkelijke zinnen uit de tekst zonder dat de semantische kern ervan verloren is gegaan. Dat is volgens Ankersmit perfect mogelijk:

We can know for certain whether or not the paraphrase of a statement correctly represents the meaning of the original statement, but we can never be quite so certain in the case of a narration.¹⁶

De volgende drie stellingen zijn slechts enkele van de feitelijke beweringen die de primaire referentiële waarde vormen wat individuele pathologie betreft in *Juffrouw Lina* en dus ook in de andere teksten. Ten eerste: een individu dat lijdt aan een bepaalde individuele pathologie uit het eindnegentiende-eeuwse degeneratie- en pathologiedebat maakt crisissen mee. In *Juffrouw Lina* hebben we talloze beschrijvingen van crisissen van Lina waarin ze af te rekenen krijgt met koorts, pijnlijke gewaarwordingen, slapeloosheid, onrust, hartkloppingen, duizeligheid enzovoort. Toch neemt de verteller soms de woorden “koortsaanval” en “hysterische uitbarsting van zo hevige aard, dat de ijlings gehaalde dokter bevreesd werd voor krankzinnigheid” in de mond.¹⁷ Een typisch voorbeeld uit de gevalsstudies van Charcot is het volgende fragment:

C'est vers la même époque qu'ont commencé à paraître des crises nerveuses convulsives, qui n'ont pas cessé de se manifester de temps à autre depuis et que nous allons retrouver par la suite.¹⁸

Ook Chateaubriand maakt crisissen en koortsaanvallen door:

A l'apogée de cette période dévorante se place même une tentative de suicide parfaitement caractérisée, qui échoua comme par miracle.

¹⁶ Franklin Rudolf Ankersmit, *Narrative logic*, p. 71.

¹⁷ Marcellus Emants, *Juffrouw Lina*, Utrecht/Antwerpen 1982 [oorspr. 1888], p. 169 en p. 92.

¹⁸ Jean-Martin Charcot, *L'hystérie. Textes choisis et introduction par E. Trillat*, Paris 1998, p. 146. Van de fragmenten die in dit artikel worden geciteerd, zijn er telkens nog talloze andere gelijkaardige voorbeelden te vinden. Omdat die lijst te lang zou worden, wordt niet telkens naar die afzonderlijke pagina's verwezen, wat voor *Juffrouw Lina* en *Chateaubriand* wel zoveel mogelijk wordt gedaan. De gevalsstudies van Charcot waaraan in dit artikel wordt gerefereerd zijn alle oorspronkelijk gepubliceerd in *Leçons sur les maladies du système nerveux faites à la Salpêtrière* (1872-1887) en *Leçons du Mardi à la Salpêtrière: policliniques*, (1888-1889).

La crise se termina par une maladie avec fièvre, qui mit la vie en peril pendant six semaines [...].¹⁹

Een individu dat lijdt aan een bepaalde individuele pathologie uit het eindnegentiende-eeuwse degeneratie- en pathologiedebat, hallucineert op een bepaald moment; dat is een tweede feitelijke bewering. In *Juffrouw Lina* hebben we bijvoorbeeld de volgende passage:

In de kussens teruggezeggen, bemerkte zij weer spoedig op de donkere achtergrond gekleurde vlekken, die allengs vormen aannamen. 't Was een verwarde, bonte beeldenreeks zowel van tonelen uit haar leven als van gedrochtelijke droomgezichten, die soms voorbij dansten, soms naar alle kanten uiteenspatten, soms in elkander overgingen als de tafereelen door een toverlantaarn op het doek gemaald. Zij zag zich met Prank trouwen, en de wethouder achter de groene tafel werd tot Willems vader, die hen uitschold en te lijf wilde. Naar de keuken van mevrouw Van der Wal verplaatst, hoorde zij de scheldwoorden van Louis, die dronken thuis kwam, en Louis veranderde in Willem, die haar bij de strot greep en wilde worgen. Nog eenmaal doorleefde zij de angstige spanning van een brand, welke haar jaren geleden bijna het leven had gekost, en de zware stadsklok luidde nog, toen zij een locomotief door de vlammen zag heenbreken, haar omverwerpen en vermorzelen.

Doodsbenauwd hernam zij haar zittende houding teneinde de akelige visioenen te verdrijven, en deze beweging was voldoende om het klamme zweet haar op voorhoofd, rug en handpalmen te doen uitbreken.²⁰

Charcot vertelt over een geval van mannelijke hysterie:

C'est à cette époque que commencent à paraître les délires surtout nocturnes où il voit des animaux féroces, des lions surtout qui le menacent et contre lesquels il se defend à l'aide d'un couteau dont il frappe les murs. Une fois, il s'en est frappé lui-même au bras gauche, produisant une large blessure dont il porte encore la cicatrice.²¹

Ook Chateaubriand ontsnapt niet aan hallucinaties:

Mais bientôt commença la vie sérieuse et réglée du collège. Malheureusement deux livres tombèrent entre ses mains, lui révélant certains secrets de la nature et développant chez lui un extrême émoi; frappé à la fois au physique et au moral, il en perdit le sommeil, ou bien il s'endormait en balbutiant des phrases incohérentes. Si je prends

¹⁹ Ernest Masoin, *Chateaubriand, sa vie et son caractère. Essai médical et littéraire*, p. 16.

²⁰ Marcellus Emants, *Juffrouw Lina*, p. 179. Zie ook p. 110, p. 142, p. 181-182 en p. 187.

²¹ Jean-Martin Charcot, *L'hystérie. Textes choisis et introduction par E. Trillat*, p. 146.

à la lettre – comme j'en ai le droit – ce qu'il nous rapporte lui-même, je puis déclarer qu'à cette époque il fut *halluciné*. Un jour il fut atteint de fièvre tierce, ce qui d'ailleurs n'offre aucun intérêt du point de vue qui nous occupe. Mais l'évolution naturelle qui transforme l'enfant en homme fut très orageuse pour lui: avec son imagination ardente et son tempérament érotique, il se crée un fantôme d'amour qu'il nomme sa sylphide, sa nymphe, sa déesse, sa démonsse: pendant deux années, il est en proie au *délire*; c'est le mot qu'il emploie lui-même.²²

De derde feitelijke bewering tot slot: een individu dat lijdt aan een bepaalde individuele pathologie uit het eindnegentiende-eeuwse degeneratie- en pathologiedebat heeft vaak voorouders die ook getekend waren door een dergelijke abnormaliteit. In *Juffrouw Lina* is Lina's vader, een rijke grondbezitter, uiteindelijk gek geworden, en ook op de waarschijnlijke krankzinnigheid van Lina's dochter, Maria, wordt er gealludeerd. Zo zegt Jan Prank over Maria:

Zij schold op de doodse saaiheid van het landleven, tierde over de onrechtvaardige verdeling van rijkdom en geluk, raasde over de gemeenheid, de wangunst, de laagheid der mensen, en Prank, die haar met zijn toegeknepen lippen, zijn fletse ogen zwiingend aan bleef kijken, kwam meer en meer tot de overtuiging, dat zij dezelfde weg van haar moeder op zou gaan: eindigen in een dolhuis.²³

Een representatief voorbeeld uit de gevalstudies van Charcot:

En premier lieu, je signalerai particulièrement l'hérédité nerveuse si fortement accentuée dans sa famille: hystérie chez le père, très vraisemblablement pour le moins; grand oncle et cousines germaines de la mère épileptiques; deux filles, dont l'une est hystérique, l'autre hystéro-épileptique. Vous rencontrerez fréquemment, Messieurs, ces conditions d'hérédité chez l'homme hystérique, plus accentuées peut-être encore chez la femme.²⁴

Ook bij de pathologie van Chateaubriand speelt de erfelijkheid een rol. Reeds aan het begin van het essay wordt duidelijk gemaakt dat Chateaubriands vader een uitzonderlijk zwaarmoedig persoon was en dat hij die melancholie van zijn vader via "la loi mystérieuse de l'hérédité" heeft overgeërfd.²⁵ Hoewel Masoin, tegen alle aanwijzingen in, blijft ontkennen dat de Franse schrijver pathologisch was, moet hij toch toegeven:

²² Ernest Masoin, *Chateaubriand, sa vie et son caractère. Essai médical et littéraire*, p. 15. Zie ook p. 29, p. 54 en p. 95.

²³ Marcellus Emants, *Juffrouw Lina*, p. 139-140.

²⁴ Jean-Martin Charcot, *L'hystérie. Textes choisis et introduction par E. Trillat*, p. 166.

²⁵ Ernest Masoin, *Chateaubriand, sa vie et son caractère. Essai médical et littéraire*, p. 9.

Parmi les fait multiples qui viennent d'être exposés, retenons bien les plus graves: la folie existe au foyer des Chateaubriand: sur dix enfants, les quatre premiers emportés dès le jeune âge par des accidents cérébraux; le père est un homme bizarre et chagrin, comme nous l'avons assez dit; pour le suivre jusqu'au bout, nous dirons qu'il mourut subitement d'une attaque d'apoplexie, après avoir traversé une période de mouvements convulsifs et de paralysie, ce qui atteste une lésion des centres nerveux. Or, disons-le d'emblée, le grand écrivain présenta les symptômes d'une alteration du cerveau dans les derniers temps de sa vie.²⁶

Wat leren we hier nu uit? We leren hieruit dat *Juffrouw Lina* wel degelijk een geschiedenis van een pathologische persoon beschrijft, dat zaken als crisissen, hallucinaties, de rol van erfelijkheid en dergelijke hierbij een rol spelen. Dit alles is echter slechts referentiële waarde van een primair niveau, waar de narrativiteit noch van *Juffrouw Lina* noch van de wetenschappelijke teksten een rol speelt.

OVER DE SECUNDAIRE REFERENTIËLE WAARDE OF HET REFERENTIALITEITSEFFECT

De narrativistische geschiedtheorie van Ankersmit laat het toe om in *Juffrouw Lina* ook referentiële waarde van een secundair niveau te onderscheiden. Het gaat dan om referentiële waarde die bemiddeld is door de narratieve organisatie van de tekst. Ankersmit stelt dat elke representatie van een stukje geschiedenis, en merk op dat het in deze bijdrage allemaal om ziekte*geschiedenissen* gaat, een standpunt over het verleden biedt. Vanuit dit standpunt moet de verleden werkelijkheid worden bekeken. Enkel van de individuele feitelijke beweringen in de representatie kan worden gezegd of ze waar of vals zijn, maar dat gaat niet op voor deze standpunten en bijgevolg dus ook niet voor het geheel van de representatie. Van de representatie kan enkel worden gezegd of ze objectief is. Ankersmit geeft ook een antwoord op de vraag wat voor hem de meest objectieve representatie is. De meest objectieve narratieve representatie zorgt voor wat in Ankersmits theorie "scope-maximalization" heet. De meest objectieve representatie is met andere woorden die die ten eerste heel wat feitelijke beweringen bevat en die ten tweede door het standpunt dat ze biedt een thematisch bereik, een gezichtsveld bewerkstelligt dat zo maximaal mogelijk verder reikt dan wat we te weten komen via haar feitelijke beweringen. Volgens

²⁶ Ernest Masoin, *Chateaubriand, sa vie et son caractère. Essai médical et littéraire*, p. 12.

Ankersmit is het hierin dat de werkelijke historische kennis zit: in representaties die door hun origineel standpunt een reikwijdte tot stand brengen die verder reikt dan de door iedereen gekende feiten. Zo kan de historische kennis immers verder evolueren en blijven we niet steken bij steeds dezelfde feiten. Dit alles indachtig moeten we besluiten dat er inderdaad twee niveaus van referentiële waarde zijn: de referentiële waarde in de meest pure vorm, namelijk die van de feitelijke beweringen, en de referentiële waarde in een afgeleide vorm, namelijk die van een breed gezichtsveld dat niet rechtstreeks verwijst naar het verleden maar toch vanuit de verleden gegevens geïnspireerd is. Nu is het zo dat de narrativiteit van de tekst een rol speelt bij het standpunt dat door een representatie van het verleden gegeven wordt. De narrativiteit kan er dus voor zorgen dat de tekst een gemaximaliseerd bereik heeft, maar het kan zo'n potentieel bereik ook ondermijnen. In wat volgt, wordt dit alles verduidelijkt aan de hand van de ziektegeschiedenissen van Emants, Masoin en Charcot. Ik wil hier tonen hoe de vertellers vertellen wat er gebeurt met de pathologische personen tijdens een pathologische crisis. In *Juffrouw Lina* krijgen we bijvoorbeeld de volgende situatie:

Dat alles deed de koorts; zij wist het wel, en die koorts droeg ook de schuld van het bonzen in haar hoofd, het gloeien van haar wangen, het branden van haar lippen, de steken in haar rug. Zij herinnerde zich wel eens wartaal te hebben uitgeslagen met het volle besef, dat zij bazelde en bazelen moest. Zo iets zou haar weer kunnen overkomen; zij gruwde er van en deed daarom haar best niet meer te kijken, niet meer te denken, weg te zinken in de slaap.

't Was alles vruchteloos.

Hoe zij zich ook draaide en keerde, welke hulpmiddelen zij ook te baat nam, rust vond zij niet. Zij verbeeldde zich al haar zenuwen te voelen trillen, in elke ader de golfslag te horen van het jagende bloed.

Hoe lang had deze toestand reeds geduurd? Was de onoverkomelijke nacht al een eind gevorderd of moest zij nog vele trage uren doorworstelen eer de dag aanbrak? Zij wist het niet en luisterde geruime tijd tevergeefs naar het slaan van een klok.

Soms meende zij duidelijk in de verte slagen te vernemen; maar die slagen hielden niet op en het werd haar duidelijk, dat zij het kloppen waarnam van haar eigen hart.²⁷

In de gevalsstudies van Charcot hebben we een gelijkaardige situatie:

²⁷ Marcellus Emants, *Juffrouw Lina*, p. 178.

A partir du commencement de 1882, il arriva fréquemment qu'au moment où il fermait les yeux pour s'endormir, il croyait voir un monstre à figure humaine qui s'avancait vers lui. Epouvanté, il poussait un cri, ouvrait les yeux et la vision disparaissait, mais pour reprendre aussitôt que, de nouveau, il fermait les paupières. Il tombait alors dans un état d'anxiété extrêmement pénible, et souvent il restait ainsi une partie de la nuit, sans pouvoir trouver le sommeil.²⁸

De tekst van Masoin over Chateaubriand wijkt hiervan af. Op de plaatsen waar je in de representaties van Charcot en Emants een beschrijving krijgt van een pathologische crisis doet Masoin telkens een beroep op externe factoren die een verontschuldigende verklaring moeten geven voor de pathologie van Chateaubriand. Masoin lijkt pertinent te weigeren de pathologie van Chateaubriand te beschrijven. Allerlei zaken zoals de omgeving, de omstandigheden moeten het gedrag van de Franse schrijver vergoelijken en zijn pathologie zelfs minimaliseren. Want dat is duidelijk Masoins doel: hoewel er talloze aanwijzingen zijn, wil hij absoluut vermijden dat de lezer denkt dat Chateaubriand echt krankzinnig was. Het stellen van retorische vragen is de strategie die Masoin steevast gebruikt om de pathologie te rationaliseren. Ik geef hier slechts één voorbeeld van:

Or, pour Chateaubriand le délire lypémanique n'était qu'un simple exagération, un renforcement léger de son état ordinaire; ici au milieu de toutes ces coïncidences et convergences frappantes, nous retrouvons donc l'application de la formule posée comme une loi par le grand aliéniste français B.-A. Morel: la folie dans sa forme n'est que l'exagération du caractère habituel de l'individu frappé. Il n'est d'ailleurs aucune honte à se trouver atteint d'une folie dont l'origine est pure; c'est la source seule qui peut en faire le déshonneur. Le chagrin dans le coeur le plus noble fait mûrir ce fruit amer, tout autant que des excès ignominieux. Qui donc oserait se dire à l'abri de cette aventure? Que celui-là lève la tête, et demain peut-être il la courbera sous le vent de la folie. La force même des facultés n'en préserve personne: qu'on se rappelle la folie de Newton, malgré une vie tout exemplaire de régularité et malgré la puissance suprême du cerveau. Bref, comme la foudre frappe les sommets, ainsi la folie atteint parfois les plus hautes cimes des vertus et de l'intelligence.²⁹

Hieruit kunnen we het volgende besluiten. Er is een groot corpus van ziektegeschiedenissen waar de pathologische crisis aan de lezer wordt overgebracht vanuit de focus op de pathologische persoon. Dankzij

²⁸ Jean-Martin Charcot, *L'hystérie. Textes choisis et introduction par E. Trillat*, p. 171.

²⁹ Ernest Masoin, *Chateaubriand, sa vie et son caractère. Essai médical et littéraire*, p. 31. Zie ook p. 65, p. 72, p. 84, p. 96 en p. 99.

deze narratieve strategie creëren deze teksten een bepaald standpunt, namelijk dat we bij deze geschiedenissen niet moeten zoeken naar allereerste factoren van buitenaf, maar dat we vooral gericht moeten zijn op de pathologische persoon zelf. Dit standpunt wordt gedeeld door zo'n breed corpus van teksten dat we moeten besluiten dat dit de gangbare manier is van hoe het thema van individuele pathologie verwerkt werd in het toenmalige bredere culturele discours. Net zoals de gedeelde feitelijke beweringen de primaire referentiële waarde van de teksten vormen, wordt er hier een standpunt gedeeld door een breed corpus van teksten dat ook een referentiële waarde heeft, maar van een ander niveau. Immers, de zinnen in de teksten die onderhevig zijn aan dit specifieke narratieve kenmerk leiden ertoe dat de lezer het bepaalde standpunt kan formuleren. Dit standpunt is inderdaad niet te lokaliseren in de tekst. Het gaat hier eerder om een effect van historiciteit of referentialiteit. We zitten hier dus wel degelijk op een ander niveau van referentiële waarde. Aangezien het standpunt gedeeld wordt door een groot aantal teksten, is er geen representatie die in dit verband een origineel standpunt tot stand brengt, dat zorgt voor wat Ankersmit "scope-maximilization" noemt. Er is geen origineel standpunt dat ervoor zorgt dat onze kennis omtrent dit deel van de representatie van individuele pathologie uitdaagt en dus vooruit helpt. We zouden nog kunnen opperen dat de tekst van Masoin een origineel standpunt biedt doordat hij in tegenstelling tot de andere helemaal géén gebruik maakt van de focus op de pathologische persoon om de pathologische crisissen weer te geven. Hij weigert zelfs in te gaan op deze crisissen. Hiermee is echter ook meteen duidelijk waarom hij toch geen gemaximaliseerd gezichtsveld tot stand brengt: de tekst zelf blijft zwijgzaam terzake. De lezer krijgt bijgevolg ook geen concrete aanwijzingen die zouden kunnen leiden tot een vernieuwend standpunt.

Dat laatste is iets wat *Juffrouw Lina* wél doet ten opzichte van de andere representaties van individuele pathologie. Ik wil tot slot dan ook nog graag twee voorbeelden geven van hoe in deze tekst door middel van een bepaalde narratieve strategie een origineel standpunt wordt geformuleerd inzake een bepaald aspect rond individuele pathologie. Het gaat dus om voorbeelden van hoe deze standpunten net door hun originaliteit, door hun uniekheid een gemaximaliseerd bereik tot stand brengen ten opzichte van de andere representaties, van hoe narrativiteit onze beschikbare kennis inzake dat aspect van de individuele pathologie uitbreidt. Ten eerste is het zo dat *Juffrouw Lina* ons laat zien hoe het met een pathologisch geval kan aflopen. Wanneer Lina verneemt dat haar dochter ook een onechtelijk kind verwacht, en Maria hierdoor aan zelfmoord denkt, is dit de genadeslag voor haar. De

geestelijke ineenstorting is compleet wanneer ze zich samen met haar dochter in wanhoop begeeft naar de spoorrails. Terwijl Lina op het laatste moment nog probeert tegen te sribbelen, sleurt haar dochter haar mee voor de aanstormende trein. Bij Masoin daarentegen komen we niet te weten hoe zijn pathologie heeft bijgedragen aan de laatste fase van het leven van Chateaubriand, die uiteindelijk aan longontsteking is overleden.³⁰ De ziektegeschiedenissen van Charcot beginnen alle met het tijdstip waarop het pathologische geval la Salpêtrière is binnen gekomen, maar over de periode van na de observaties in het hospitaal lezen we niets. Een tweede voorbeeld: de literaire representatie is de enige representatie die het wispelturige karakter van de pathologische aanvallen extra in de verf zet door het grillige karakter van de natuur te beschrijven. Veranderingen in de natuur reflecteren Lina's gemoedstoestand. Ik geef twee voorbeelden:

Met honderdtallen van bloesems, bladeren en twijgen in tuin en boomgaard was haar zwakke hoop op een geëerde ouderdom afgescheurd en neergeworpen in 't slijk. Ook deze nieuwe dag zou voorbijgaan, nog een en weer een, en haar bestaan zou grauw blijven, grauwen einde toe, als het licht, dat thans naar binnen viel.³¹

Zodra zij gegeten had, strekte zij zich weer onder de dekens uit, en toen was 't haar zo wel te moede, als wachtte haar een onuitsprekelijk groot geluk. Geen wrok leefde meer in haar gemoed; zij vergaf wie haar kwaad hadden gedaan, en met een levenslange toewijding wilde zij het goede vergelden, dat zij toch zo ruimschoots had genoten. [...] Terwijl haar gedachten aldus rondzwierven, braken plotseling de late zonnestrallen door de wolken heen, een heldere hemel belovend voor de dag van morgen, en het warme avondlicht doorschitterde ook haar denkbeelden, doorstroomde ook haar ziel. Ondanks het gesloten raam hoorde zij het suizen van de wind door het geboomte, het tjlpen van de vogels op het dak, rook zij de bloemengeur uit het tuintje, de hooilucht van het veld; en de stille afzondering van het landleven, die haar tot nog toe als een nachtmerrie had benauwd, werd haar nu tot een hemelse gelukzaligheid.³²

Ook hier hebben we te maken met referentiële waarde die niet in de tekst op te sporen is. Het gaat opnieuw om een effect van referentialiteit dat ontstaat wanneer een lezer de tekst leest. Het gaat wel om een ander soort effect dan dat wat ik hiervoor heb geïllustreerd. Het gaat

³⁰ Ernest Masoin, *Chateaubriand, sa vie et son caractère. Essai médical et littéraire*, p. 53.

³¹ Marcellus Emants, *Juffrouw Lina*, p. 111.

³² Marcellus Emants, *Juffrouw Lina*, p. 166-167. Zie ook p. 82, p. 84, p. 94, p. 98, p. 130 en p. 146.

niet om een effect dat gedeeld wordt door de meeste representaties maar om een effect van historiciteit dat ontstaat doordat de literaire representatie in dit geval een uniek standpunt over individuele pathologie levert en dus een gemaximaliseerd gezichtsveld bereikt.

BESLUIT

Er kunnen nu antwoorden worden geformuleerd op de vraag in de titel van deze bijdrage, *Over de referentiële waarde van Juffrouw Lina, van Chateaubriand en van de gevalsstudies van J.-M. Charcot. Een glijdende schaal van "zuivere" literatuur naar "zuivere" wetenschap?* We zouden verwachten dat *Juffrouw Lina* minder sterk scoort inzake referentiële waarde dan de teksten van Masoin en Charcot en dat die tekst, als tussenvorm, op zijn beurt dan weer moet onderdoen voor de gevalsstudies van Charcot. Dit hoeft niet noodzakelijk zo te zijn, zo is gebleken. Uit de analyse en met behulp van enkele inzichten uit de narrativistische geschiedtheorie, kunnen de volgende conclusies worden getrokken. Ten eerste is het zo dat alle teksten feitelijke beweringen inzake individuele pathologie bevatten. Ze delen met andere woorden een eerste niveau van referentiële waarde. Ten tweede delen *Juffrouw Lina* en de gevalsstudies van Charcot een tweede niveau van referentiële waarde doordat ze een standpunt delen over een aspect van het thema individuele pathologie. Ze delen een historiciteitseffect dankzij hun specifieke narrativiteit wat de weergave van de pathologische crisissen betreft. De tekst van Masoin heeft dat effect echter niet. En ten derde biedt de literaire tekst binnen het corpus ten opzichte van alle andere representaties, opnieuw dankzij de specifieke narrativiteit, ook een uniek, origineel standpunt inzake individuele pathologie. Deze tekst zet door middel van de narrativiteit het toenmalige pathologiedebat voor de lezer die beschikt over zowel de toenmalige wetenschappelijke casestudy's als over naturalistische romans die ziektegeschiedenissen verhalen een stap verder. In dit artikel zijn slechts een paar invalshoeken omtrent individuele pathologie belicht. Een grondig onderzoek van alle deelaspecten van deze topic is vereist om een completer overzicht te geven van de niveaus waarop de referentiële waarde een rol speelt in deze teksten. Toch is gebleken dat literaire teksten net dankzij hun narrativiteit de potentie hebben om gekenmerkt te worden door een hoge mate van referentiële waarde op verschillende niveaus. En dat is uiteindelijk de belangrijkste boodschap die dit artikel beoogt